

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Nisan/April 2022)

Banu ÖZTÜRK

Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi
obanu@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4622-5251>

Tanzimat Edebiyatında “Ben”i İfade Etme Arayışları: Muallim Naci’nin Hatıraları

*Seeking to Express “I” in Tanzimat Literature:
Memoires of Muallim Naci*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 02.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 25.02.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.04.2022

Atıf/Citation

ÖZTÜRK, B. (2022). Tanzimat Edebiyatında “Ben”i İfade Etme Arayışları: Muallim Naci’nin Hatıraları. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6 (1), 190-206.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1018097>

ÖZTÜRK, B. (2022). Seeking to Express “I” in Tanzimat Literature: Memoires of Muallim Naci. *Journal of Academic Language and Literature*, 6 (1), 190-206.
<https://doi.org/10.34083/akaded.1018097>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Tanzimat edebiyatıyla başlayan modernleşme sürecinde “birey” önem kazanır. Bunun bir sonucu olarak “biz”in karşısında “ben”in varlığı sorgulanmaya başlanır. Bu ise hatırat, otobiyografi, biyografi, günlük gibi otobiyografik yazım türlerinin gündeme gelmesini sağlar. Birçok Tanzimat yazarı bu doğrultuda eserler verir. Muallim Naci de çocukluk hatıralarını kaleme aldığı *Ömer’in Çocukluğu* ve edebi tecrübelerini aktardığı *Medrese Hatıraları* adlı eserleriyle bu kervanda yer alır.

Hatıralarında, kendi “ben”ini ortaya koymaya çalışan Tanzimat yazarlarından biri de Muallim Naci’dir. Muallim Naci’nin hatıraları bu bağlamda önemli ipuçları içermektedir. Bununla birlikte Muallim Naci’nin eserlerini incelemek, “hatıralarında yaşamına, dönemine ve/veya çevresine ait nelerden ve kimlerden bahsediyordu? Vurgu yapmak istediği olay, kişi ve mekânlara bakışı nasıldı?” gibi sorulara cevap vermesi açısından da önem kazanmaktadır. Ayrıca bu inceleme daha sonraki dönemlerde yazılan hatıralar üzerine yapılacak çalışmalara ön ayak olmanın yanı sıra, hatırat türü üzerine yapılacak kuramsal çalışmalar için gerekli malzemenin ortaya çıkarılması konusunda faydalı olacaktır. Aynı zamanda bugüne kadar edebiyat tarihlerinde hatıratla ilgili eksik kalan bilgilerin tamamlanmasını da sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat edebiyatı, Muallim Naci, hatıra, çocukluk hatıraları.

Abstract

*In the modernization process that started with the Tanzimat literature “the individual” start to play an important role. As a result of this, the existence of the “I” in opposition to “we” begin to be questioned. This helps the autobiographical writing genres such as memoirs, autobiographies, biographies, and diaries come to the fore. Many Tanzimat writers write their works in this direction. Muallim Naci also wrote his works, *Ömer’in Çocukluğu* (The Childhood of Ömer), in which he told his childhood memories, and *Medrese Hatıraları* (Memories of Madrasa) in which he narrated his literary experiences.*

Muallim Naci is one of the Tanzimat writers who try to present his individual in his memories. Memoirs of Muallim Naci contain important clues in this context. Moreover, examining the works of Muallim Naci play an important role because they answered questions such as “what was he talking about his life, period, and environment in his memories” and “how was his view of the events, people, and places he wanted to emphasize?”. In addition, this review will be useful in revealing the necessary material for theoretical studies about memories, as well as pioneering the studies on the memories written in later periods. At the same time, it will provide the completion of the missing information about memoirs in the history of literature.

Keywords: Tanzimat literature, Muallim Naci, memories, childhood memories.

Giriş

XVI. yüzyıldan itibaren Batı’da “birey olmanın hikâyesi” olarak tanımlanabilecek genelde tüm otobiyografik yazım türlerinin, özelde ise hatıratın, Osmanlı dünyasında bu tanım çerçevesinde değerlendirilebilmesi ve tarihle yollarının ayrılmaya başlaması için XIX. yüzyılı beklemek gerekir. Batı medeniyetinin etkisi altında Osmanlı modernleşmesinin temellerinin atıldığı bu yüzyılda, modernleşmenin ölçütlerinden biri olarak görülen “bireyselleşme” ve “biz”in karşısında ve/veya yanında “ben”in varlığı sorgulanmaya başlanır. Ne var ki, bundan önce Osmanlı toplumunda kimsenin kişisel, özel bir dünyası olmadığını, kişilerin bütünü içinde eriyip gittiklerini ve bu bütünü dışında kendilerini ifade etmediklerini/edemediklerini söylemek aşırılık olur. Nitekim gerek edebiyat gerek tarih alanlarında son yıllarda yapılan araştırmalar, Osmanlı dönemi aydınlarının kendi hayatlarına ilişkin birtakım kayıtlar bıraktıklarını, hatta bu metinlerin geçmişinin Batılılaşma sürecinin çok eskisine dayandığını göstermektedir. Cemal Kafadar’ın da belirttiği gibi “...genel olarak İslam edebiyatında ve özel olarak Osmanlılarda bu tür metinler sanıldığından çok fazladır.” (Kafadar, 2009, s.126). Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, her şeyden önce bu kişisel anlatıların hangi amaçla kaleme alındığı ve bu metinleri kaleme alan kişilerin “kendileri olmak”, başka bir ifadeyle kendi dünyalarını ortaya koymak konusunda nasıl davrandıklarıdır. Bu bakış açısı, değişik zamanlarda ve bağlamlarda kişilerin ben-lik algısındaki ve bireyliklerini yaşama biçimindeki farklılığa bağlı olarak hatırat yazımındaki değişimin ortaya konması bakımından önemli gözükmektedir. “Yeni Türk Edebiyatı”nın başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat dönemi edebiyatı tam da bu noktada dikkate değer bir tablo sergilemektedir. Zira Osmanlı Batılılaşması sürecinde kişilerin “ben” algısındaki değişimle bağlantılı olarak modern anlamda ilk hatırat örneklerinin verilmeye ve hatıratın edebî bir tür olarak kabul görmeye başlaması Tanzimat dönemi edebiyatıyla olur.

Tanzimat dönemi yazarlarından Ziya Paşa’nın (1829–1880) çocukluk hatıralarını anlattığı “Defter-i Amâl”inden¹ Ahmet Midhat Efendi’nin (1844–1912) bir “sergüzeştname” olarak adlandırdığı *Menfa*’sına,² Akif Paşa’nın (1787–1844)

¹ Paşanın *Emile Tercümesi*’nin önsözü olarak yazdığı çocukluk hatıralarını anlatan bu makale, sonradan türün kavramlaşması macerasında önem taşır. Doğrudan türün kendi adıyla anılması onun bu eserine verilen defter-i amâl ismiyle olmuştur. Ziya Paşa, İsviçre’deyken 1870–1871 yılları arasında Jean Jacques Rousseau’nun çocuk terbiyesi hakkında yazdığı *Emile*’i tercüme eder, bu eser matbu olarak basılmamıştır. 12 defterden oluşan el yazmalarının ilki önsöze ayrılmıştır. Bu önsöz, şaşırtıcı bir şekilde Rousseau’nun *İtirafı*’yla ortaklık kurar – ancak asla itiraf sayılamayacak- Ziya Paşa’nın, çocukluk hatıralarından oluşur.

² Ahmed Midhat Efendi, *Menfa/Sürgün Hatıraları*, Haz. Handan İnci, İstanbul: Arma Yayınları, 2002.

“zamanın hâlleri”ne³ vurgu yaparak bir vakanüvis tadında kaleme aldığı *Tabsıra*’sından Leyla Hanım’ın (1850–1936) harem ve saray hayatını anlattığı ve gözlemlerine yer verdiği hatıralarına,⁴ Abdülhak Hâmid’in (1852–1937) “ahvâl-i husûsiye”yi öne çıkardığı hayat hikâyesinden⁵ Fatma Aliye’nin (1862–1936) babasının hayatını anlattığı *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*’na⁶ kadar hatırat, otobiyografi, biyografi, günlük, seyahatname, mektup gibi komşu türlerle yan yana hatta daha ziyade iç içe geçmiş bir görünüm sergiler. Bu durum dikkate değer bir manzara sunmakla birlikte Tanzimat yazarının türe yaklaşımını da ifade etmektedir. Dolayısıyla henüz emekleme evresinde kendi “ben”ini ortaya koymaya çabalayan Tanzimat yazarının “hatıralarında yaşamına, dönemine ve/veya çevresine ait nelerden ve kimlerden bahsediyordu? Vurgu yapmak istediği olay, kişi ve mekânlara bakışı nasıldı?” gibi sorular önem kazanmaktadır.

Bu çerçeveden bakıldığında Tanzimat dönemi yazarları arasında yer alan Muallim Naci’nin (1849–1893) hatırat türünde verdiği iki örnek mercek altına alınmaya değer görülmektedir. Çünkü 1890 yılında kaleme aldığı *Ömer’in Çocukluğu*⁷ ile bundan beş yıl önce yazdığı *Medrese Hatıraları*⁸ yazarın kendi “ben”ini anlatma yolunda birbirinden farklı iki örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

³ Âkif Paşa (1787–1844), *Tabsıra*’yı neden kaleme aldığından bahsederken “zamanın hâlleri”ne vurgu yapar: “Ders almasını bilen ve bilgi sahibi olanlara açıkça görüldüğü üzere bu varlık ve yokluk âleminde zamanın hâlleri yani bu ve şu sebepler ve vesileler ile ortaya çıkarak kendini gösteren günlük hadiselerin şekilleri ve suretleri ve varlık olaylarının en tuhaf ve en büyüğü, devletler topluluğunun görüşlerinde apaçık ortadadır.” *Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa’nın Anıları (İbret)*, Haz: Taha Niyazi Karaca, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004, s. 23.

⁴ Bu hatıralar ilk olarak 20 Ocak-11 Haziran 1921 tarihlerinde *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştır. 1958–1960 yılları arasında ise “Saray ve Harem Hatıraları” başlığıyla *Yeni Tarih* dergisinde Latin harflerine aktararak yayımlanır. Bu sonuncuya 25 Nisan-14 Haziran 1921 tarihlerinde *İleri* gazetesinde yayımlanan “Geçen Asırda Kadın Hayatı” başlıklı hatıraları da eklenir.

⁵ *Abdülhak Hâmid’in Hatıraları*, Haz. İnci Enginün, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

⁶ Fatma Aliye Hanım babasının yaşamını yazmasını birçok kişinin talep ettiğini söyler: “Babam merhumun hem öğrencisi hem de sırdaşı olduğumu bilenlerden birçok zevat, babam merhumun geniş bir biyografisini onun yaşamış olduğu devrin, hâl ve durumu hakkında bir eser yazmamı adeta bir ultiमत verir gibi talep ettiler.” *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1994, s. 22.

⁷ Muallim Naci, « Ömer’in Çocukluğu », *Sünbüle*, İstanbul, 1307 (1890), s. 131–222. Bununla birlikte eserin yeni baskısı mevcuttur: *Ömer’in Çocukluğu*, Haz. Mehmet Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1969.

⁸ Muallim Naci, *Medrese Hatıraları*, Haz. Erdoğan Mura, Ankara: Hece Yayınları, 2007.

1. Muallim Naci'ye Göre Hatırat

Muallim Naci *Lugât-ı Nâci'*de hatırayı “Hatıra gelen husus, fikir. Hatırda kalmış olan, hususî keyfiyet. Cem’i hatırat; bunlara dair yazılan eserlere de hatırat deniliyor” olarak tanımlar (Muallim Naci, 1902, s.331). Burada hatıranın tanımlanmasında ilgi çekici unsuru “hatıra gelen husus, fikir” yani hususi fikirler oluşturur. Her ne kadar bu tanımlamada Muallim Naci öne çıkmış olsa da, Tanzimat yazarlarının birçoğunun hatıraları incelendiğinde bu konuda ortaklaşmış oldukları gözükmektedir.⁹ Muallim Naci için hatıra yazmak, kendi düşüncelerini ortaya koymaktır. Bu anlamda Tanzimat yazarının hatıraları, Eski Türk edebiyatında görülen örneklerinden farklıdır.¹⁰ Diğer akraba türlerle ilişkisi içinde değerlendirildiğinde hatıra otobiyografi, biyografi, günlük ve mektupla “husûsî fikirler” noktasında birleşirken tarihten ayrılır; çünkü tarihte, resmî fikir ve bilgiler öne çıkar.

Yine Muallim Naci hatıranın tanımında “husûsî keyfiyet”i öne çıkarır. Yani kişinin kendine has bir durumunun yine kendine has bir şekilde anlatılması önem kazanır. Otobiyografi özellikle bu konuda hatıra ile birleşir. Biyografi de birleşir ancak biyografide esas olan başka birinin hayatı olduğundan, keyfiyet tek kişi için değil iki kişi için önem kazanır. Burada bölüşülmüş bir keyfiyet söz konusudur. Bir tarafta yazılan diğer tarafta yazan kişi durur. Öne çıkan yazan kişinin keyfiyetidir.

⁹ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Banu Öztürk, “Mémoires comme genre moderne dans la littérature turque: Le cas des hommes de lettres des Tanzimat (Türk Edebiyatında Modern Bir Tür Olarak Hatırat: Tanzimat Dönemi Yazarları ve Eserleri)”, Doktora Tezi, INALCO/Paris, 2010.

¹⁰ Eski Türk edebiyatında sultanların, önemli kişilerin ya da önemli olduklarını düşünen kişilerin kendi kişisel deneyimlerini, yaşamlarını, izlenimlerini ön plana çıkaran manzum ve mensur otobiyografik eserlere ya da en azından eserlerinin bir bölümünde bunlardan bahseden kişilere rastlanmaktadır. Fakat bireyin yaşam tarihinin önemli görülmesi ve bu tür eserlerin toplumun her tabakasında yaygınlaşması için XIX. yüzyılın sonunu –yani modernite sonrası- beklemek gerekecektir. Bu dönüşümün yaşanması, bir cemaatler toplumu olan Osmanlı toplumunda cemaat anlayışının kırılmaya ve birey olarak kişinin tarih, toplum ve kültürün şekillenmesindeki önemli rolünü kavramasıyla, XIX. yüzyılın başında başlayacaktır. Eski Türk edebiyatında hatıra yazımına Batı’daki gibi ayrıcalıklı bir yer verilmediği, hatta hatıra yazımının XIX. yüzyılda dâhi bir tartışma konusu hâline gelmediği görülmektedir. Bu döneme kadar yazılmış olan gazavatnâme, menakibnâme, tezkire, tarih, ruzname gibi eserlerde, yer yer yazarlarının şahsi görüşlerinin bulunması bu tür eserlerin hatırat olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Her ne kadar sayfalarında yazarlarının hatıralarına rast gelinse de her birinin yazılış amacı birbirinden farklıdır. Genelde didaktik bir dille kaleme alınan bu eserlerin değeri, edebi olmalarından çok içerdikleri bilgilerde gizlidir. Bir Osmanlı’nın geleneklerinin, kültürünün ve edebi anlayışının izin verdiği ölçüde iç dünyasından izler bulmak, yaşamına ve buna bağlı olarak sosyal çevresine ait bilgiler edinmek için bu eserler zengin bir kaynak oluşturur. Ayrıca bu eserler, Batı ile ilişkilerin yoğunlukla yaşanmaya başladığı ve birçok alanda olduğu gibi edebiyat alanında da etkilerin hissedildiği, gazete, tiyatro, roman, hikâye gibi Osmanlılar için « yeni » bazı edebi türlerin ithal edilmeye başladığı Tanzimat dönemine kadar Osmanlı geleneğindeki ilk hatırat örnekleri oluşturmaları bakımından da önemlidir.

Tarih de bu noktada biyografi ile birleşir, ancak yazan kişinin keyfiyeti biyografide olduğu gibi husûsî değil genel ve resmîdir. Günlük ve mektup hatıradaki olduğu gibi kişinin kendi keyfiyetini öne çıkarır.

Öte yandan Muallim Naci, *Ömer’in Çocukluğu*’nun sonunda hatıra hususundaki fikirlerine bir yenisini daha ekler ve Türk edebiyatında yeni yeni görülmeye başlayan bu tür için “bir nevi çocukluk” der:

“Bu hatıraları niçin yazdığımı sorsalar belki de hiçbir cevap vermeye lüzum görmem. Arzu ettim, yazdım. Diyelim ki bu da bir nevi çocukluktur.” (Muallim Naci, 1969, s.63).

Bunu söylerken Naci aslında bir türler hiyerarşisi yapmaktadır. Şiir en üst basamakta yer alırken nesirde hatıra henüz yeni doğmakta olan bir tür olarak ortaya çıkmaktadır, olgunlaşmamıştır. Tarih dışında diğer türler de aslında bu kaderi paylaşmaktadır.

2.Çocukluk Evresinde Bir Tür/Çocukluk Hatıraları

Muallim Naci *Ömer’in Çocukluğu*’nda sekiz yaşına kadarki çocukluk hatıralarını anlatır. İlk hatıra kitabı *Medrese Hatıraları*’ndan beş yıl sonra yayımlanan bu kitap *Sünbüle*’nin içinde yer alır. *Sünbüle*’nin ilk bölümü divan şiiri geleneğindeki kendi şiirleri, ikinci bölümü Victor Hugo, Schiller, La Martin, Lecot de Lisle ve Racine’den çevirileri, son bölüm de *Ömer’in Çocukluğu*’ndan meydana gelmektedir. Naci çocukluk hatıralarına *Ömer’in Çocukluğu* ismini verir, çünkü asıl ismi *Ömer*’dir. Muallim Naci ise onun müstear ismidir.¹¹

Muallim Naci hatıra yazmayı “bir nevi çocukluk” olarak değerlendirirken gelenekle farklı bir bağ kurar. Tıpkı Ziya Paşa gibi O’da çocukluk hatıralarını yazar. Bu bir tercihtir. Onlar için çocukluğu anlatmak bir nevi geleneği anlatmaktır. Geleneği anlatmak için seçtikleri yol moderndir, ancak yine de bu bir çocukluktur. Çünkü hatıra henüz olgunlaşmamış bir türdür. Ziya Paşa ve Muallim Naci’den sonraki bu yeni hamle türün olgunlaşma sürecinde önemli gözükmektedir. Fakat yine de yarım kalacaktır.

Öte yandan *Ömer’in Çocukluğu* otobiyografik anlatımın yer yer ön plana çıktığı eserlerdendir. Bu eser ilginç bir başlangıç ve sona sahiptir: “Ben”siz başlangıç ve son.

¹¹ Muallim Naci, Divan edebiyatı geleneğini sürdürerek bu mahlası alır. Muallim, öğretmenlik mesleğinden ileri gelmektedir. Naci’yi ise Aziz Efendi’nin *Muhayyelât*’ındaki “Kıssa-i Nacibillah ve Şahide”yi okuduktan sonra kendi tercihiyle almıştır. Bu maslahı tercihi konusunda Muallim Naci şunları söyler: “Maslahım dâhi bende bir üstadî sühanın yadigârı olmak üzere bulunmuyor. Kendi yadigâr-ı şebabım, eserimakbuli intihabım olarak duruyor.” Alıntı Refiye Kurt-Nilgün Önel, *Muallim Naci-Ahmet Midhat Efendi, Muhaberât ve Muhâverât*, MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bitirme Tezi, Danışman: Abdullah Uçman, 1987-1988, s. 38’den yapılmıştır.

Otobiyografide “ben”in yazımı genel bir kuraldır, hikâye yazarın kendi yaşamı etrafında döner. Naci Ömer’in *Çocukluğu*’na üçüncü tekil şahısla başlar, sonra birinci tekil şahsa döner. Eser şöyle başlar: “Bizim Ömer diyor ki...” (Muallim Naci, 1969, s.9) Yazar burada bir girizgâh yapar. Hatıralarına pitoresk bir mahalle ve sokak tasviri ile başlar. Sonrasında Ömer’in başından geçenler gelir. Hikâyenin kendisine ait olduğunu ise “İşte bu Ömer benim.” (Muallim Naci, 1969, s.13) diyerek ifade eder. Eserin sonunda Ömer tekrar üçüncü şahıs olur. Anlatım “Ömer hâtime olarak yine diyor ki”ye dönüşür. Merak edilen soru, “Naci neden böyle bir şey yapmıştır?” Okurda merak unsuru yaratmak ve kendisiyle okuru birleştirmek için bunu yaptığı düşünülebilir. Bir diğer sebep geçmişle bugün arasına bir mesafe koymaktır. Naci’nin daha önce *Medrese Hatıraları*’nda mecmua ile hatırayı eşlemesi gibi, burada okur ve yazar ile eşleşen bir insan söz konusudur. Eserin *Sünbüle*’nin bir bölümü olarak yazılması da bu mecmuanın otobiyografi hâline bürünmüş şeklinin devamı niteliğini taşır. Burada romanesk bir anlatım vardır. Eserin ayrıntılı bir tasvirle başlaması Tanzimat romanının *İntibah* ve *Araba Sevdası*’nda karşımıza çıkan tasvirine benzer. Fakat burada Tanpınar’ın belirttiği Osmanlı aydınının tarif ile tasviri birbirine karıştırması meselesi vardır. (Tanpınar, 2006, s.272-273) Muallim Naci mecmua geleneğini devam ettirdiğinden tasvir değil tarif eder. Nitekim tarif söz konusu olduğundan kendisini bir başkası olarak anlatmaya başlar, ancak tasvire ulaşamadığından sonrasında kendisini açığa çıkarır. Çünkü tarif ettiğinin farkındadır.

Muallim Naci Ömer’in hayatını ve kendi çocukluğunu anlatırken eserin yazarı olarak da kendi sesini duyurur. Unutulmamalıdır ki O, Ahmet Midhat Efendi’nin öğrencisidir. Araya girerek konuşmayı sever, ne de olsa derdi anlatmaktır. Bu da onun mecmuasıyla birleşir: Geçmiş-şimdi ve gelecek bu kez otobiyografide birleşir. Diğer Tanzimat hatırlarındaki kronolojik anlatım Naci’de yerini geriye dönüşten şimdiye ve geleceğe bırakır. Çizgisellik onda değerini yitirir. Bu sebeple Naci, zamanı bu şekilde kullanarak oldukça modern bir tavır sergiler.

Hatıra türü, yaşanılanı anlatmak üzerine kurulmuştur. Yaşanılanı anlatmak ise, yaşama ait gerçekleri ortaya koymak anlamına gelir. Tam da bu noktada hatıra yazarı için gerçekleri anlatmak kutsal bir vazifeye dönüşür. O, okuru bu vazifeyi elinden geldiğince yerine getireceğine inandırmaya çalışır. Philippe Lejeune otobiyografik yazım türlerinde yazarın bu çabasını, okurla imzalanan tek taraflı bir anlaşma olarak değerlendirir ve bunu “pacte autobiographique” olarak adlandırır. Okur bu tek taraflı anlaşmaya sessizce uyar, daha doğrusu uymak zorunda kalır. Neticede hatıra yazarı gerçekleri anlattığını söylemektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, acaba hatıra yazarı yaşamına ait gerçekleri olduğu gibi ortaya koyabilecek midir? Kayahan Özgül bu soruya, hatırat ve edebiyat ilişkisini gündeme getirerek şöyle cevap verir:

“ ‘Ben’ tarzı bir anlatımın kullanıldığı ve yazarının ‘ben’ ile kendisini kastettiği türleri, bir taraftan yazarın şahsî kronolojisine ait dikkatleri (mazi, hâl, hatta istikbal), diğer taraftan bir kronolojik süreci algımlarken ve ona ait birikimlerini oluştururken kullandığı şahsî araçlar (beş duyu, beyin, hatta kalp), nihayet bu malzemeyi kullanmaya karar verdiğinde tercih ettiği yollar (tasavvur, tefekkür, hattâ tahayyül) belirler. Yazarın kendine ve yaşadıklarına ait bütün malzemesi gerçeklerden ibaret değildir; büyükçe bir kısmı şahsî gerçekler gibi görünen duygu ve hayallerdir. Tek gerçek olduğu fikriyle aktardıklarının çoğunluğu ise, şahsî algılayışı sebebiyle, bir başkasına hiç de öyle görünmeyecek pek çok unsur taşıyabilir. Yazar merkezli metinleri edebiyatın malzemesi olmaya yaklaştıran ilk özellikleri işte bu deformasyon ve empresyonlardır; ikincisi ise, insandan söz eden ne yazılırsa yazılısın, bir tarafının kendiliğinden hilâf-ı hakikat olmaya ve kurgulaşmaya müsaitliğidir.” (Özgül, 2003, s.124).

Peki, hatıra yazarı duygu ve hayalleriyle, yorum ve izlenimleriyle beslediği hayat hikâyesini anlatırken, yani yaşanılmış bir zamanı aktarırken, nelere kayıtsız kalmaz, dahası kalmaması da gerekir? Damien Zanone’un belirttiği gibi, hatıra yazarı sosyal bir varlıktır; ondan politik, artistik, kültürel birçok konuya açıklık getirmesi beklenir. (Zanone, 1996, s.17) Çünkü bu türün gerekliliğidir ve türü, içerik olarak otobiyografi, biyografi, günlük gibi diğer otobiyografik yazım türlerinden ayıran önemli bir unsurdur. Dolayısıyla hatıra yazarının bu tür konulara açıklık getirirken anlatımını olaylarla, kişilerle ve mekânlarla bir bütün olarak kurması gerekir. Böylelikle yaşadığı ortamı, çevresinde olup bitenleri ve kişileri anlatırken aslında biraz da kendi “ben”ini ortaya koymuş olur.

Muallim Naci de tıpkı çocukluk hatıralarında Ziya Paşa gibi dönemin eğitim sistemini eleştirir. Ancak eğitim, onun hatıralarında bahsi geçen bir konudur; Ziya Paşa’da olduğu gibi hatıralarının konusu değildir. Çünkü o çocukluğunun mutlu günlerini anlatmak istemektedir. Öte yandan, Ziya Paşa eleştirisini lalalık sistemi, dolayısıyla konak eğitimi üzerinden yaparken, Muallim Naci mahalle mektebindeki eğitim anlayışını ele alır. Bu doğaldır, çünkü Muallim Naci bir konakta, lalalar ve dadılar elinde büyümemiştir. Önce Saraçhane’de Fevziye Mektebi’ne gitmiş, sonra medrese eğitimine devam etmiştir.

Naci eğitim sistemini iki yönden eleştirir: cezalandırma usulü ve öğretilen dersler. Ömer’in gözünden yapılan bu eleştirilerde, küçük bir çocuğun korkuları açıkça görülür:

“Sabahları bizi kalfa alır, mektebe götürürdü. Boynumdaki süslü cüz kesesine baktıkça sevinirdim. Mektep, husûsîyle Hoca Efendi gözümün önüne geldikçe keyfim kaçardı. Pek korkardım. Nasıl korkmayayım? Hoca Efendi’nin önünde ileriye doğru uzatılmış olan iki-üç arşın tûlündeki sopalar, başı ucunda asılı duran kayışlı falakalar dehşetli idi. Bu falakaların bir de zincirlisi var idi! Hoca Efendi beni takriben üç sene zarfında iki defa falakaya koşturdu. Ayaklarıma üçer değnek vurdu. Vurduğu yerde gül bittiğini görmedim, fakat hiç şüphe etmem

ki hicap ve ıstıraptan çehrem gülgün olmuştur.” (Muallim Naci, 1890, s.167-168).

Muallim Naci okuldaki dersleri de eleştirir. Okulda Kuran-ı Kerim hatmedildiği hâlde, Türkçe öğretilmemektedir. Ayrıca “Yüz elli kere ‘vav üstün ve’ demekle, bi-gayri hakkın değnek yemekle zihin mi açılırmış” (Muallim Naci, 1890, s.164) diyerek ezber yönteminin yanlışlığına da vurgu yapar.

Ömer’in Çocukluğu, renkli çocukluk hatıralarının yanı sıra çocuklukta kalmış birçok çehreyi de içinde barındırır. Amcalar, teyzeler, komşular, arkadaşlar hikâyeyi süsler. Ancak hatıralarda dikkati çeken asıl baba figürüdür. Sekiz yaşında kaybettiği babasına hatıralarında özel bir yer ayırır. Onu idealleştirir. Sébastien Hubier’ye göre, otobiyografisini ya da hatıralarını yazmak, unutulduğu düşünülen ölen sevgili varlıkların yazı tarafından yeniden diriltilmesi amacını güdecektir. (Hubier, 2003, s.78) Muallim Naci de babasını hatıralarının merkezine koyarak onu tekrar yaşatır. Burada dikkati çeken nokta, Naci’nin baba figürünü idealleştirirken biyografik yazımı ön plana çıkarmasıdır. Baba bütün yönleriyle, ama elbette ki sadece iyi yönleriyle, anlatılır. Ömer’in babası “orta boylu, kaviyy-ül-bünye, büyücek başlı, değirmi çehreli, kalınca kara kaşlı, elâ gözlü, irice kara bıyıklı, beyaz tenli, mehib-üs-sîmâ” bir adamdır. (Muallim Naci, 1969, s.138) Ayrıca terbiyeli ve inançlı bir müslümandır:

“Terbiyeli bir İslâm ehl-i beyti içinde yetişmiş, hüsn-ül-hilkat bir adamın kalbi, hissiyatı nasıl olur? Pederimin kalbi, hissiyatı da öyledir. Kimseye bir fenalık etmemiştir, fakat pek çok kimselere iyilik etmiştir. Doğruluk, mertlik, kendisine pederi Ahmet Ağ’a’dan mevrüstur. Biraz hadîd görünür, lâkin nâ-bemahal hiddet etmez. Gazabını tahrik eden hususât mutlaka terbiye-i islâmiyeye, insaniyete yakışmayacak şeylerdir.[...] Dünyada kimseye muhtaç olmamak kadar bahtiyarlık olmayacağına kani olduğundan işleriyle meşgul olmayı pek sever.” (Muallim Naci, 1969, s.191).

Biyografin belgelere dayalı objektif bakışından uzak olsa da anlatılan öznenin maddi-manevi birçok özelliğinin ele alınması bu hatıraları hatıra-biyografi ilişkisi açısından da ilginç kılar. Nitekim babasının hayat hikâyesini anlatan Fatma Aliye Hanım bile babasına Muallim Naci’nin baktığı yerden bakmaz. Çünkü yazdıklarını tarihle bağlantılandırır. Muallim Naci için ise sadece babasını anlatmak, daha doğrusu hatırlamak önemlidir.

Muallim Naci’nin çocukluk hatıralarında yaşadığı ev ise hem sınıfsal hem de geleneksel yaşamın bir göstergesi olarak ortaya çıkar. Hatıra türünün tanımında “hususî keyfiyet”i öne çıkaran yazar için, kendine has durumun yine kendine has bir şekilde anlatılması önemlidir. Babası Saraçhane’de kendi dükkânında saraçlık eden bir esnaftır. Sekiz yaşındayken babasının ölmesi üzerine, annesi ve ağabeyiyle birlikte Varna’daki dayısının yanına yerleşmek zorunda kalır. Bu noktada çocukluğun geçtiği “baba evi”ni anlatmak daha da manidar olmaktadır:

“Çeşmenin hemen karşısında dediğim sokağa girilerek sol baştaki hânenin bahçe duvarı takip edilince iki katlı bir ev müşahede olunur ki kapısının önü basamak taşlarıyla haylice terfi edilmiştir. Bugün üzerinde ‘70’ numarası görülmekte olan bu evin vaktiyle içerisine girilse alt ve üst katlarında dört oda ile iki sofa ve arka cihetinde yedi sekiz ayak merdiven ile çıkılır genişçe bir bahçe bulunduğu görülürdü.

Bundan bir müddet evvel o evde sâkin olanlar şunlardan ibaret idi:

Peder- Ali

Valide- Fatımet-üz-Zehra

Büyük oğul-Mehmed

Küçük oğul-Ömer

İşte bu Ömer benim.” (Muallim Naci, 1890, s.136-137).

Muallim Naci çocukluğunda kalan bu evi, babasıyla geçirdiği mutlu günlerin mekânı olarak hatırlar. Gaston Bachelard “insanın doğduğu evde düşsel olarak oturması, bu evde anılarla oturmasından daha fazla bir şeydir; yitip gitmiş o evde, düşlediğimiz gibi oturmaktır” der. (2008, s.53) Naci de yitip gitmiş bu evi, hatırlamak istediği yönleriyle aktarır. Çocukluğunu geçirdiği bu gösterişsiz ama huzurlu ev, babasının gayreti ve tutumluluğu sayesinde, aile yaşamının güven ve mutluluk bulduğu bir konut olmuştur:

“Kazancı (babasının) öyle bir-iki ev daha idare edebilecek raddelerde olduğu hâlde büyücek bir hane edinmek, hizmetçi tutmak, halayık almak gibi fikirlerde bulunmaz. ‘Bu evi kendim yaptırđım. Severim. Kalabalığımız yok. Bize kifayet ediyor. Dükkân da kendi malımız. Çalışıp kazanıyoruz. Güzel güzel geçiniyoruz. Cenab-ı Hakk’a şükredelim. Bize verdiği nimetlerin kadrini bilelim... İçimizde yabancı bulunmasın. Hizmetçi, halayık derdi çekilmez. Kendi işinizi kendiniz görün. Allah yardım eder. Merak etmeyin. Hizmetçili, halayıklı evlerde bu saadet bulunmaz’ der”. (Muallim Naci, 1890, s.141).

Komşuların gıptayla baktığı “o küçük ev, bir büyük saadethane hâindedir. Orada insan hakikaten mesud olur.” (Muallim Naci, 1890, s.142).

Muallim Naci, gerek çocukluğunun geçtiği bu “baba evi” gerek başka vesilelerle mutlu bir çocukluk geçirdiğine sık sık vurgu yapar. Bunda babasıyla geçirdiği günlere duyduğu özlemin yanı sıra farklı bir sınıfa mensup olmanın bir etkisi var mıdır acaba? Tanzimat dönemi hatıra yazarlarının Ahmet Midhat Efendi dışında diğer hepsi, üst sınıfa ait ailelerin çocuklarıdır. Bu yüzden çocukluklarında hiçbir şeye gereksinim duymadan mutlu mesut yaşadıklarını göstermeye gerek duymazlar, çünkü bu onlara dokunan bir konu değildir. Muallim Naci için ise bu önemli gözükmektedir; orta halli olmasına rağmen huzurlu bir yaşam sürülen baba evinin anlatılması mutlu çocukluğun ispatı gibidir.

3.Hatırat mı, Mecmua mı?

Muallim Naci *Medrese Hatıraları*'nda eserinin türünü kendisi belirler. Ne de olsa *Istilahât-ı Edebiye*'nin de yazarıdır. *Medrese Hatıraları*'nın mukaddimesinde şöyle der:

“Bu parçaların ekseri âlem-i taallümün medrese cihetinde geçirdiğim zamanların hatıraları olduğundan mecmuanın unvanı olmak üzere evvela hatırıma gelen ‘Medrese Hatıraları’ oldu. Müşkülpesendlik edip başka unvan aramaya kalkışmadım. Bunu münasip görmekle iktifa ettim.

Bâlâdaki ifademden anlaşılmuş olacağı üzere *Medrese Hatıraları* öyle itina ile yazılmış âsârdan değildir. ‘Gelişigüzel’ tabirine layık bir surette kaleme alınmıştır.” (Muallim Naci, 2007, s.12).

Medrese Hatıraları Naci'nin ilk hatıralarıdır. Eser, önce *Tercümân-ı Hakikat*'te 25 Mart 1885–11 Mayıs 1885 tarihleri arasında tefrika edilmiş, 1886'da kitap olarak yayımlanmıştır.¹² O, *Medrese Hatıraları*'nda Recâizâde Mahmud Ekrem'in oğlu Nijad Ekrem'le ilgili hatırlarını kaleme aldığı eserinde belirttiği gibi edebiyatı dışarıda bırakır, çünkü eserini gelişigüzel yazdığını bizzat kendisi söyler.

Eser tam da Muallim Naci'nin ifade ettiği gibi bir mecmua niteliğini taşımaktadır. Kitapta on sekiz başlık altında Naci, eski edebiyattan, Arap ve İran edebiyatından örnekler verdiği gibi Fransız edebiyatından örnekleri de kendi hatıralarının arasına karıştırır. Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Nijad Ekrem*'e yerleştirdiği resim ve fotoğraflarına karşılık onun fıkra, deyim ve vecizeleri vardır. Ekrem malzemesini biyografik bir anlatı için kullanırken, Naci o zamana kadar biriktirdiklerini aktarma peşindedir. Benzer bir durum yazarın *Hurdefuruş* ve *Mehmed Muzaffer Mecmuası* adlı eserleri için de geçerlidir. Nitekim ikincisinin başlığına doğrudan mecmua adını vermiştir. *Mehmed Muzaffer Mecmuası* için Tanpınar şöyle der:

“Hikâyenin sahaflardan satın alınan bir mecmuada bulunması, *Hurdefuruş* muharririne layık iyi kullanılmış yerli bir unsurdur. Naci, frenklerin tabirince, eski kitap karıştırmaktan (*bouqîner*) hoşlanan adamdı. İstiratlarda ise cemiyetin kısa garp tecrübesinden kültür ve tarihimize başka gözle bakmasını öğreten bu kitap meraklısı, edebiyatımızın edebiyatını yapmaya çalışır.” (Tanpınar, 2006, s.544).

Naci, mecmua derken dönemin diğer hatıralarında olmayan bir şeyi de yapar. Toplumsal hafızayı başka bir şekilde meydana çıkarır. Tecrübe etmek artık tarihin bir silsile hâlinde arka arkaya gelmesi değildir. Onun hatırladığı her geçmiş zaman şairine ait olan beyitler, geçmişi ve bugünüyle birleşir. Bu nedenle hatıralarına tecrübenin kendisini koymak istediğinden onları mecmua hâline getirir. Tarihî ve felsefî anekdotları bir araya toplar. Hem onları hıfz etmek ister hem de biriktirir.

¹² Muallim Naci, « Medrese Hatıraları », *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Mart 1885–11 Mayıs 1885, no: 2021–2060; Muallim Naci, *Medrese Hatıraları*, İstanbul, 1302 (1886).

Yazmış Bulundum’da da bu sebeple Arap, İran ve Eski Türk edebiyatının beyitlerini yazar, onları biriktirir. Onda antikacı bir tavır vardır. *Mehmet Muzaffer Mecmuası* ve *Yazmış Bulundum*’daki bu tavrını *Medrese Hatıraları*’nda da devam ettirir. Yazarın bu tavrını Frédéric Briot’ nun şu sözleriyle açıklamak mümkündür:

“Peki metnin yazan üzerindeki etkisi nasıl ölçülebilir? Çok az bilgi sahibi olduğumuz yazı odasının içine, metnin oluşturulduğu mekâna nasıl girilebilir? Bunu yapmak için, tekrar metinlere dönmek ve özelliklerinden birine eğilmek gerekir: ‘önemsiz ayrıntıların’, küçük öykülerin ve diğer anekdotların bolluğu. Hatıra yazarı küçük ve ‘dikkate değer’ ayrıntılar koleksiyoncusudur. Burada merak unsuru önem kazanır. [...] Hatıralar geçmişini anlatanın geleceğini anlatırlar.” (1994, s.205).

Bu antikacı tavır, öğüt şekline bürünerek geleceğe de uzanır. Hatıra yazarının metin içinde anlattığı küçük hikâyelerin başka fonksiyonları vardır: bir sırrı ortaya çıkarmak, ahlaksal bir yarar sağlamak, bir ortama tanıklık etmek, okuru eğlendirmek. Bu amaçların gerisinde beliren tematik bir ağıdır, meraklılık ağı, bugün aynı zamanda daha geniş ve daha spesifik olan bir ağ. Bu ağ hatıra yazarının otobiyografik niyetinin kapsamını belirtmeye yarar sağlayacaktır. (Briot, 1994, s.207).

Dolayısıyla Yahya Kemal’in Muallim Naci’yi alkışlaması boşuna değildir. Çünkü Bergson felsefesiyle tanıştığında geçmişin bu şekilde kurgulanmasının geçmiş, şimdi ve geleceğin bir arada olmasının karşılığını onda bulmuştur. Muallim Naci’nin eski ve yeni arasında bulunmasının sebebi de budur. Eski ve yeni onda bir arada bulunur. Ancak Naci, öğüdü ön plana aldığından bir gelecek tahayyülü kuramaz. Bu tahayyül ibret duvarıyla karşılaştığında oradan dönmeye mahkûmdur.

Medrese Hatıraları’nın mukaddimesinde Muallim Naci doğrudan “hatıra” kelimesini kullanır. Nitekim hatıra türünün tanımını yapan ilk yazarlardan biri de odur. Eserin bir başka yönü de yazarın işittiklerini kaleme almasıdır. Böylece hatıranın içine yazmak kadar duymak da girer:

“Evâil-i evân-ı tahsilimde gerek efvâh-ı ricalden işiterek ve gerek nazar-ı mütalaadan geçirebildiğim kitaplarda görerek beğendiğim sözlerin birçoğu bittabi hatırımda kalmıştır.

Cüz’i mülahaza ile teslim olunacak mevâddendir ki benim gibi muharrir olmak hevesinde bulunanlar iktisap eyledikleri her türlü malumattan şayan-ı tahrîr gördükleri parçaları yalnız hafızada bırakıp söylemekten ziyade kaleme almaya ve yazdıklarını bekletmeyerek meydan-ı intişâre koymaya tab’an mail olurlar. Ben de öyleyim.” (Muallim Naci, 2007, s.11).

Öte yandan Muallim Naci’nin *Medrese Hatıraları*’yla Montaigne’nin *Denemeleri* arasında bir yakınlık kurulabilir. Montaigne’in *Denemeler*’inin düsturu “kendini tanı”dır. Naci de mecmua biçimiyle aynı düsturu yineler. Nitekim Montaigne’in eserine deneme adını vermesi gibi Muallim Naci de mecmuayı yeğler. Montaigne’deki denemenin karşılığı Naci’de mecmuadır. Buradaki mecmua, çeşitli

yazı ve şiirlerin bir araya getirilmesiyle meydana gelen derleme anlamındadır. Deneme söz konusu olduğunda esas olan tecrübedir ve bu tecrübeyi sanatsal bir şekilde ifade etmektir. Ayrıca deneme her konuda yazılabilir, çünkü deneme yazarını diğer yazarlardan ayıran özellik onun özgür olmasıdır. Bir diğer özellik de basit bir şeyden bahsediyormuş gibi yapıp aslında bütün bir hayata dair söz söylemektir. Bu aslında ironik bir durumdur.

Hem *Medrese Hatıraları*'nda hem *Denemeler*'de farklı metinlerin bir araya gelerek bir mozaik oluşturması söz konusudur. Her parçanın bütün içinde de bütünden bağımsız olarak da bir anlamı vardır. Nesir ve şiir bir aradadır. Montaigne de aynı şeyi yapar. Çok sesli bir metin, diyalojik bir metin kurgular. İkisi de aşk, eğitim, şiir, merak, kıskançlık, çalışma, tecrübe gibi tüm insanlığı ilgilendiren konulara vurgu yapar. Eskiye keşfetmek, zamanı anlamaya ve anlatmaya çalışmak önem kazanır. Zaten hatıralar da bu noktada gündeme gelir. Ancak burada belirtilmesi gereken nokta, biri kaynağını tamamen Batıdan alırken diğeri daha çok Doğu kültüründen beslenir. Nihayetinde buldukları nokta insandır ve onun deneyimleridir.

Sonuç

Sonuç olarak Tanzimat yazarının hatırat türünün edebî bir tür olarak kabul görmesinde ve modern hatıratın ilk örneklerinin verilmesinde önemli bir adım attığı söylenebilir. Bu ilk adım gelenekle kopuşun temellerinin atılması, “ben”in farklı biçimlerde ortaya konmaya çalışılması bakımından dikkate değer olduğu kadar, hatırat türünün Türk edebiyatındaki yerinin belirlenmesi açısından da önemli gözükmektedir. Muallim Naci'nin ise gerek çocukluk hatıralarını yazarken gerekse hayat ve edebiyat tecrübelerini mecmua formunda aktarırken bu ilk adımın önemli bir ayağını teşkil ettiği anlaşılmaktadır: Hem daha çocukluk evresindeki bir türün olgunlaşmasına öncülük etmiştir, hem de tecrübeleri hatırayla, hatırayı da mecmuayla harmanlayarak gelenekle yani tecrübeyle yeni olanın karşılaşmasını sağlamıştır. Muallim Naci hatıralarını mecmua hâlinde aktarırken bile aslında yine tam da bulunduğu yeri göstermektedir bize: Eski ve yeni arasında... Dolayısıyla Muallim Naci'nin hatıralarının kendine özgülüğü tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Onunla tecrübenin aktarım biçimi modern bir hâle bürünmüş olur.

Diğer yandan hatıra yazmayı “bir nevi çocukluk” olarak değerlendiren Muallim Naci, bunu derken aslında hatıratın türler hiyerarşisinde şiir, tiyatro, roman gibi edebî türlerin çok daha altında yer aldığını belirtmektedir. Hatta hatıralarını itina ile değil gelişigüzel kaleme aldığını özellikle vurgular ki, bu da onun kendi türler hiyerarşisi anlayışı içinde hatıratı nereye koyduğu konusunda bize ipuçları verir. Geleneği anlatmak Muallim Naci için önemlidir, çocukluğu anlatmak ise onun için bir nevi geleneği anlatmak anlamına gelmektedir. Ancak bunun için seçilen yol çok yenidir, ama yine de bu bir çocukluktur. Muallim Naci'nin bu hamlesi türün

olgunlaşma sürecinde önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte her iki hatıratında da satır aralarında yer alan eleştirel bakış, yazarın ekonomik, sosyal ve kültürel sermayesini gözler önüne sermenin yanı sıra, hatıra türünün “bir sırrı ortaya çıkarmak, ahlaksal bir yarar sağlamak, bir ortama tanıklık etmek, okuru eğlendirmek, tecrübeleri aktarmak” gibi işlevlerini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Tüm bunlardan yola çıkarak Muallim Naci’nin hatıralarının incelenmesi, daha sonraki dönemlerde yazılan hatıralar üzerine yapılacak çalışmalara ön ayak olmanın yanı sıra, hatırat türü üzerine yapılacak kuramsal çalışmalar için gerekli malzemenin ortaya çıkarılması konusunda da faydalı olacaktır diyebiliriz. Bu aynı zamanda bugüne kadar edebiyat tarihlerinde hatıratla ilgili eksik kalan bilgilerin tamamlanmasını da sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdülhak Hamid (1994). Abdülhak Hâmid'in Hatıraları. (İnci Enginün Çev.) Dergâh Yayınları.
- Ahmed Midhat Efendi. (2002). Menfa/Sürgün Hatıraları. (Handan İnci Çev.). Arma Yayınları.
- Âkif Paşa. (2004). Türk-İngiliz İlişkileri ve Mehmet Akif Paşa'nın Anıları (İbret). (Taha Niyazi Karaca Çev.). IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aksoy, N. (2006). Kadın Otobiyografileri ve Beden. Virgül, (S.102).
- Aytaç, G. (1990). Edebiyat Yazıları I. Gündoğan Yayınları.
- Bachelard, G. (2008). Uzamın Poetikası (Alp Tümertekin Çev.). İthaki Yayınları.
- Barlow, M. (2003). Ecrire l'histoire de sa vie. Chronique Sociale.
- Bayart, J. F. (1996). L'illisoion identitaire. Fayard Coll. "Espace Politique".
- Bolulu, O. (1995). Anı Yazmak ve Yeni Bir Yazın Türü. Çağdaş Türk Dili. 8(16-18).
- Bouquet, O. (2006). L'Autobiographie par l'Etat chez les derniers Ottomans. Turcica. (S.38).
- Briot, F. (1994). Usage du monde, usage de soi. Edition du Seuil.
- Çelebioglu, S. (2007). Türk Edebiyatında Modern Biyografinin Doğuşu. (Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Enginün, İ. (2006). Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923). Dergâh Yayınları.
- Fatma Aliye Hanım. (1994). Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı. Pınar Yayınları.
- Friedman, N. (2006). Tanık Olarak 'Ben'. Kitap-lık. (S.100).
- Fumaroli, M. (1972). Les Mémoires du XVIIe siècle au carrefour des genres en prose. XVIIe siècle. (94-95).
- Hubier, S. (2003). Littératures intimes, les expressions du moi, de l'autobiographie à l'autofiction. Armand Colin.
- Kafadar, C. (2009). Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun. Metis Yayınları.
- Lejeune, P. (1971). L'autobiographie en France, A. Colin.
- Lejeune, P. (1989). Le désir biographique. Université Paris X.
- Lejeune, P. (1986). Moi aussi. Editions du Seuil.
- Lejeune, P. (1996). Le pacte autobiographique. Editions du Seuil.

- Lejeune, P. (2005). *Signes de vie*. Editions du Seuil.
- Lejeune, P. (1980). *Je est un autre*. Editions du Seuil.
- Leleu-Galland, E. (2002). *Les Cahiers, mémoires de vie*. CRDP de l’Académie d’Amniens.
- Leyla Hanım (1925). *Souvenirs de Leila Hanoum sur le Harem Impérial*. Paris: Calmann-Lévy.
- Miriaux, J.P. (1996). *L’Autobiographie, Ecriture de soi et sincérité*, Editions Nathan.
- Muallim Naci. (1890). *Ömer’in Çocukluğu*. Sümbüle.
- Muallim Naci. (1969). *Ömer’in Çocukluğu*. (Mehmet Ertuğrul Düzdağ Çev.). Çağaloğlu Yayınları.
- Muallim Naci. (1886). *Medrese Hatıraları*.
- Muallim Naci. (2007). *Medrese Hatıraları*. (Erdoğan Mura Çev.). Hece Yayınları.
- Muallim Naci. (1902). *Lugât-ı Nâci*. 960s.
- Muallim Naci. (1885-1886). *Medrese Hatıraları*. Tercüman-ı Hakikat. (S. 2021–2060).
- Necmi Zekâ. (1987). *Hatırlama ve Tarih*. Defter. (S. 1).
- Olgun, İ. (1972). *Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı*. Türk Dili Anı Özel Sayısı. 25(246).
- Ortaylı, İ. (1982). *Gelenekten Geleceğe*. 191s.
- Özdemir, E. (1972). *Anı ve Anı Dilimiz Üzerine*. Türk Dili. 25(246).
- Özdemir, E. (1994). *Yazınsal Türler*. Ümit Yayınları.
- Özgül, K. (2003). *Kandille İskandil*. Hece Yayınları.
- Öztürk, B. (2010). *Mémoires comme genre moderne dans la littérature turque: Le cas des hommes de lettres des Tanzimat*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). INALCO/Paris.
- Pachet, P. (2001). *Les Baromètres de l’âme, naissance du journal intime*. Hachette Littératures.
- Parlatır, İ. (1999). *Ziya Paşa’nın Emil Çevirisi*. Türk Dili. (S.573).
- Tanpınar, A. H. (2006). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Abdullah Uçman (Ed.). Yapı Kredi Yayınları.
- Vier, J. (1970). *Mémoires, journaux, correspondances*. Histoire de la littérature française XVIIIe siècle. A. Colin.

- Yardım, M. N. (1998). Tanzimat'tan Günümüze Edebiyatçılarımızın Çocukluk Hatıraları. Timaş.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II 1865-1876. (1993). Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil (Ed.). Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yüksel, T. (1994). Anı Yazıları Bize Ne Vermektedir? Varlık. (S.45).
- Ziya Paşa. Mukaddime, Elyazması, 1 defter, 24 s.
- Zanone, D. (1996). L'Autobiographie. Ellipses.